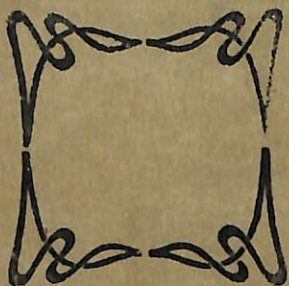

ՊՈՒ ԼԿԱՐԱՅ ՊՈՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՆՈՂՑ ԾԱԴՈՒՄԷՆ ՄԻՆՁՆԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Գ Ր Ե Ց

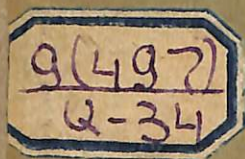
ԱՐԵՎԿ Ս. ԱԼՊՅԱԶԵՆՆ

Տ Գ Պ Գ Բ. «Իրաւունք» Ի

Վ. Ա. Ռ. Ն. Ա.

1910

5 OCT 2010

ՊՈՒԼԿԱՐԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Անոնց ճազուսէն մինչև մեր օրերը

9(497)

Ա-34
ս/6

ԳՐԵՑ

ԱՐԵՎԿ Ա. ԱԼՊՅԱՋԵԱՆ

175672

Արտատպւած «Բիզանդիոն»է

Տպագր. «Իրաւունք»ի

Վ.Ա.Ռ.Ն.Ա.

1910

ՊՈՒԼԿԱՐԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Անոց ծագումն մինչև մեր օրեր

Պուլկարաց արքայական ամուլին Կ. Պոլիս այ-
 ցելութիւնը հետևանքն է քաղաքական դարձումը
 մը որ կ'ապահովէ Պալքանի մէջ խաղաղութեան
 տեւականութիւնն-նահառակ քանի մը չարաթներ
 առաջ տեսնուած վրդովանքին, և յոյսեր կ'ներշնչէ
 կազմակերպուած տեսնելու Պալքանեան զինակցու-
 թիւն մը, որուն մէջ Պուլկարիոյ վերապահուած
 տեղն ապահովաբար ամէնէն նշանակելիս պիտի ըլ-
 լայ, Թուրքիայէն յետոյ:

Պուլկարներու այս չորրորդ թագաւորութիւնն
 ուրիմն կոչուած է կատարելու վերստին նշանաւոր
 դեր Պալքանի մէջ, ինչպէս ասկէ առաջ, բոլոր Մի-
 շին դարուն տեւողութեանը Պալքանի մէջ եղած է
 ոյժ մը որ ճակատագրական դեր ունեցած է և ցոյց
 տուած կենսունակ ոգի մը, կրելով միանգամայն ազ-
 դեցութիւնը դրացի ցեղերու որոնք զինքը քաղա-
 քակրթութեան ճամբուն մէջ առաջացուցած են:

Պուլկար ցեղն այդ երկար շրջանին մէջ նոյն իսկ
 ցեղական հսկայ կերպարանախիտութեան մը ենթար-
 կուեցաւ, վասն զի կորսնցուց իր սկզբնական Ու-
 րալեան նկարագիրը և շտապաւ Սլաւական ախոյ:
 Ուրալեան այս ցեղը մեր թուականին առաջին դա-

քերուն նախ հաստատուած է Վոլկայի ակերը, Մեծ-Պուլիպրիոյ մէջ, ուր կրցած է հասնիլ նշանակելի քարձեւածման մը: Այդ երկիրն որ կ'համապատասխանէ արդի Գաղանի նահանգին, մինչև հիմա կ'պահէ իր բնակչութեան մէջ մոնկոլական գիծերը, ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ պուլկարաց ծագումը բնաւ սլաւական չէ եղած:

Թաթարաց արշաւանքին ատեն անոնք որ մնացած էին Վոլկայի եզերքները, ենթարկուելով այդ ժողովրդեան ազդեցութեանը՝ ընդգրկեցին թաթար լեզուն և իրենց Ուրալ—Ալթանեան նկարագիրն ասով անգամ մը եւս շեշտուեցաւ:

Իսկ անոնք որ, չգիտցուիք ինչ պատճառներով ընդարձակ երկիրներէ անցնելով, միջին դարուն Գաղանի եզերքներն երեւացին, եկան խառնուիլ Հարաւային Արեւելեան Սլաւներու հետ և առնելով անոնց լեզուն՝ բոլորովին կերպարանափոխ եղան Ֆիզիքական և բարոյական նկարագիրով:

Աջարուան Պուլկարիան հին ատեն Թրակիոյ մէկ մասը կ'կազմէր, ուր Հռոմայեցիք գաղթականներ բնակեցուցին՝ կազմակերպելով Միւսիոյ և Թրակիոյ կուսակալութիւնները: Սլաւներն հոն հաստատուեցան Ե. և Զ. դարերուն և գրեթէ երկիրը լեցուցին:

Պուլկարները Գաղանի շրջանակէն Անդրդանուբեան երկիրները գալով, իսկըզբան ենթարկուեցան Աւարներու և այլ Սլաւ ցեղերու ազդեցութեան, որոնց հետ գործակցաբար 559ին և 623ին նոյն իսկ սպառնացին Արեւելեան Կայսրութեան մայրաքաղաքին՝ Կ. Պոլսոյ: Աւարներու հպատակ մնացին մինչև 626,

որմէ յետոյ անցան Գանուբը 679ին և հաստատուեցան Միւսիոյ մէջ, ուր հիմնեցին իշխանութիւն մը, որուն քնակչութիւնը մեծամասնութեամբ Սլաւներէ կ'բաղկանար: Իրենց գրաւած երկիրներուն մէջ հաստատուած Սլաւներուն հետ անխարաքար խնամախօսութիւն հաստատելով և խառնուելով և առնելով նոյն իսկ անոնց լեզուն, գրեթէ սլաւացան անդգալաբար: Այսու հանդերձ՝ զանկարանական ուսումնասիրութիւններով տակաւին կրնայ ճանչցուիլ դիւբաւ երկու աարքերն որոնք ծնունդ առած են արդի Պուլկար ժողովրդեան:

Այս փոփոխութեան ոչ նուազ նպաստած է նաև կրօնական այն ազդեցութիւնն որ Բիւզանդիոն կրցաւ ունենալ բոլոր Պալքանեան թերակղզին ողողող բարբարոս ցեղերու վրայ, որոնք հակառակ զինքն ընկճած ըլլալուն զինու զօրութեամբ, իր առջեւ սկաւրացան գէթ քաղաքակրթութեամբ:

Պուլկարներ այդ քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը կրեցին Է. դարուն սկիզբէն երբ կամաց կամաց Գանուբն անցնելով մասն պալքանեան թերակղզին և հոն տեղաորուեցան հետզհետէ: Հերակլ կայսրը (640—644) երբ 626ին Աւարներու և Սլաւներու մայրաքաղաքն զէմ բրած յանդուզն յարձակումը յաջողեցաւ ետ մղել, և ընկճել զանոնք, Պուլկարներն՝ որ մինչև այն ատեն Աւարներու կ'հպատակէին՝ ազատեցան այդ լուծէն և անկախութիւն ձեռք բերին Յունաց հովանաւորութեան տակ (628): Հերակլ իր Արեւելքի մէջ մղած յաջող պատերազմներէն յետոյ, 635ին Պուլկարաց կուլվարը իշխանին հետ դաշնադրութիւն մը կնքեց, որպէս զի զայն յայնէ Սլաւներու և Աւարներու դէմ, և ասով ա-

պահովէ Բիւզանդական պետութեան հիւսիւսային վասնդուած սահմանները, որք միշտ կ'կոխտուէին Սլաւներէ և Աւարներէ:

Կուլրադ՝ Հերակլի յոյսերը մասամբ արդարացուց և ի վարձ իր այս ծառայութեան Բիւզանդական կայսրը իրեն շնորհեց Պատրիկ տիտղոսը, որով կ'նուիրագործուէր Բիւզանդական զերիշխանութեան տակ պուլկար աւատ պետութեան մը հիմնարկութիւնը:

Իր յաջորդներէն՝ Իսպերիի քաջ ու զործունեայ իշխանին օրով, Պուլկարները սարածուեցան զէպի Միւսիա (արդի Պուլկարիան), այսինքն մասամբ անցան Գանուբի այս կողմը՝ սպառնացին Բիւզանդիոնի, որուն պաշտպանութեան զիծերէն մէկն էր այդ մեծ գետը, որ այսպէս ռանակոխ կ'ըլլար:

Կոստանդիանոս Գ. Բագնատոս (668 - 685) կայսրը որ պայքարած է, կայսրութեան արեւելեան և արևմտեան սահմաններուն համար, նախատեսելով այն վտանգը, որ պուլկարներու յայսկոյս Դանուբի հաստատուելը կրնար առաջ բերել, մեծ ուժով անոնց զէմ պայքարեցու և աշխատեցաւ Դանուբի անցքն արդիւել: 679ին ծովային և ցամաքային զօրութեամբ երեւաց Դանուբի ստորին մասերուն մէջ, սակայն այս արշաւանքը անյաջողութեան մատնուեցաւ, վասն զի կայսրը յանկարծ հիւանդացաւ:

Յոյներն ստիպուեցան Դանուբի և Պալքանեան լեռնաշղթային միջև դանուող երկիրը պարպել: Իսպերիի հոն հիմնեց առաջին պուլկար անկախ թագաւորութիւնն (679ին), որուն կեդրոնն եղաւ Վարնա, յետոյ Բրեսլաւ և Դրասեր (Սրիլստրէ):

Պուլկարներն ապացուցին թէ իրենք աշխարհակալ

ժողովուրդ են, օժտուած միանգամայն քաղաքագիտական հմտութեամբ և վարչական կարողութեամբ: Դանուբեան երկիրներու Սլաւներն ստիպուեցան ենթարկուելու Պուլկարաց իշխանութեանը: Ուրախան տիրապետող դասակարգը շուտով միացաւ, ու խառնուեցաւ հպատակներու հետ, և միաձոյլ ժողովուրդ մը կազմեց, որովհետև Պուլկարները, ինչպէս գերման բարբարոս ցեղերն, Սպանիա և Իտալիա արշաւելէ և տիրապետելէ յետոյ, ընդհանրու լեզուն փոխ առին և անոնց հետ խմորուեցան: Պուլկարիոյ մէջ ալ նոյնը պատահեցաւ և նոր, կենսունակ, ու առողջ ցեղ մը երեւան եկաւ որ հիմը դրաւ սլաւ մեծ պետութեան մը, որ կոչուած էր ամենանշանակելի դեր մը կատարելու Արեւելեան կայսրութեան ճակատագրին վրայ: Ատկէ առաջ սլաւ բազմաթիւ գաղութներ որք վաղուց հաստատուած էին Բիւզանդական պետութեան հիւսիսային նահանգներուն մէջ, Արեւելեան կայսրութեան համար լուրջ վտանգ մը չէին ներկայացներ իրենց առանձնութեան, բաժան բաժան վիճակին և քաղաքական ըմբռնում չունենալուն պատճառով, մինչ նորահաստատ պուլկարական պետութիւնն ընդհակառակն կը միացնէր այդ բաժան տութիւնն ցեղերը, և միաձոյլ զանգուած մը առաջ կ'ընէր, որուն զէմ պիտի պարտաւորէին պայքարիլ Բիւզանդական կայսրները: Այդ թուականէն յետոյ Ասիոյ մէջ Արարներն և Եւրոպայի մէջ Պուլկարները Բիւզանդական կայսրութեան շարունակական հարուածներ տալով, անոր անկմանը նպաստեցին:

Կայսրներ շարունակ պայքարեցան այդ ուժերուն

դէմ : Յուստինիան կայսրը 685 - 693, 703 - 711 պահէր յաջողեցաւ . Պուլկարներուն մեծ զեառ հասցնելու , սակայն իր բանակին ալ ոչ նուազ զեասուեցաւ . և սուր նետեանքն եղաւ Ասիոյ մէջ իր չարաչար պարտուիլն և զինուորական ապստամբութեան մը տեղի տրուիլը , որով ինքն ինկաւ կայսրութենէն և քիթը կտրուելէ յետոյ աքսորուեցաւ Քերսոն , ուրիշ փութաւ Խազարներու քով և Խաքանի աղջկան հետ — քրիստոնէական անուամբ Թէոդորա — ամուսնացաւ , և յունական կայսրներու կաշառքովը սարքուած զաւարտութենէ մը խուսափելով , փոքրաթիւ յաւատարիմներու հետ փախաւ և Դանուբի բերանը հասնելով պուլկար թագաւորին՝ Տերբելիսի (Իսպրիլիսի յաջորդը) բանակցութեան մտաւ և զայն իր կողմն առնելով , սլաւ և պուլկար զօրքերով քաղեց մայրաքաղաքին վրայ զոր դրաւելով վերադարձ գահ բարձրացաւ 703ին : Այդ առթիւ մինչև այն ատենը պատրիկ տիտղոսով ճանչցուած պուլկար վիճադատը կեսաւ տիտղոսի ստացաւ և առատ վարձատրութեամբ վերադարձաւ Պուլկարիտ : Սակայն ստիկա արգելք չեղաւ որ Յուստինիան քիչ յետոյ մեծ արշաւանքի մը ձեռնարկէ Պուլկարաց դէմ , որ սակայն կատարելապէս ձախողեցաւ և Յուստինիան չազիւ կրցաւ իր կեանքը փրկել ծովու ձաթով խոյս առլով :

Մանր ընդհարումներով Պուլկարները միշտ կրցան , պահել Պալքանի մէջ իրենց ձեռք բերած դիրքը , և օրէ օր աւելի մեծ ոյժ մը ներկայացնել :

Ամէնէն նշանակելիներն այդ ընդհարումներուն կոստանդին Ե. Կոզրանիմասի (741 — 773) ատենն է :

վասն զի այդ կայսրն ութ անգամ Պուլկարաց դէմ պատերազմեցաւ , նոյն իսկ երբեմն ծանր պարտութեանց ենթարկուելով , սակայն բնաւ չյուսահատեցաւ : 753ին փայլուն յաղթանակ մը շահեցաւ , որ հսկայ փոփոխութեան մը ենթարկեց Պուլկարիոյ վարչութիւնը , վասն զի թէ՛ արիւսակաւ շարասութիւնը փոխուեցաւ , և թէ՛ Պուլկարնեւր կատարեալ ընկճումի մը ենթարկուեցան : Սակայն ասով հանդերձ կատանդինի իշխանութեան վերջերք , Պուլկարները Տիլերիգոսի (Գերիկ) իշխանութեան ատեն դարձեալ ցոյց տուին իրենց պատկառելի զօրութիւնը , որ բնաւ չընկճուեցաւ իրարու յաջորդող կայսրներու արշաւանքներու առջև , այլ նոյն իսկ երբեմն վճռական յաղթութիւններով փառաւորուեցաւ :

Այսպէս Կրում պատերազմաւէր իշխանը 811 յուլիս 26ին Պուլկարիան ընկճելու կամ անոր զօրեղ յարուած մը առլու նպատակով մեծ արշաւանք մը կազմակերպել նիկեփորոս (802 — 811) կայսրը պատերազմը դաշտն վրայ իսկ սպաննեց և Մակեդոնիան ու Թրակիան գրաւեց և աւերեց : Իր յաջորդը Միքայէլ Ա. կայսրը , չկրցաւ նոյն իսկ Պուլկարներն իրենց հին սահմաններուն մէջ ամփոփել , այլ թոյլ տուաւ որ առաջանան մինչև մայրաքաղաք , որուն դէմ բանակեցան :

Այս առգնապին հետևանօք , բիւղանդական զօրքը և ժողովուրդը գահ բարձրացուց Լեոն Ե. (813 — 820) : Հայագգի զօրավարը , որ մէկ կողմէ բանակցելով Կրումը հետ հաշտութիւն խնդրած ատեն , նենգութեամբ յարձակում մը գործեց Պուլկար զօրաց վրայ : Ինչ որ զայրացուց Պուլկարները , որոնք վրէժ լուծելու

համար սարսափելի աւալառութեան ենթարկեցին չըջակայն հանգնեան և գրաւեցին Անդրիանուպոլիսը, որ նոյնպէս կողոպուտի ենթարկուեցաւ: Եւ եթէ կրում յանկարծամահ չըլլար, Բիւզանդական կայսրութիւնը կրնար ջնջուիլ, սակայն իր յաջորդ՝ Օմորտագ իշխան, չունենալով կրումի ոգին, 817ին Լեւոնէն երբ պարտուեցաւ, անմըջապէս երեսնամեայ խաղաղութեան դաշինք մը կնքեց Բիւզանդիոնի կայսեր հետ և նոյն իսկ իբր հաւատարիմ զինակից օգնեց Բիւզանդիոնի կայսեր, ապստամբ Թոմաս զօրապետին զօրքերուն ջարդ մը տալով (824):

Երեսնամեայ խաղաղութեան դաշինքը պահպանուեցաւ և պուլկար իշխանութեան և Բիւզանդական հարստութեան յարաբերութիւնները մտերմական հանգամանք առին: Այդ խաղաղութեան շրջանն աւելի մեծ արդիւնաւորութիւն մը ունեցաւ քան բոլոր այն պատերազմներն և պայքարները, որք տեղի ունեցած էին այդ թուականէն առաջ:

Յունական քաղաքակրթութեան և քրիտոսնէութեան քննարկումումն որ նոր յեղաշրջման մը պիտի պատրաստէր Պուլկարիան, այդ շրջանին կ'պատահին և ծնունդ կուտայ հարաւային Սլաւներու գրական և կրօնական լուսաւորութեան, որ իր կարգին մեծ նշանակութիւն պիտի ունենար Պալքանի ճակատագրերին վրայ:

Սլաւական աշխարհին մէջ խաղաղ միջոցներով ներմուծուած այս մեծ յեղաշրջումը կատարեցին երկու եղբայրներ, Մեթոսիոս և Կիւրեղ կամ Քիրիլոս (աշխարհական անունով Կոստանդին), որոնք Սլաւներուն առաքեալներն հանդիսացան, կատարելով

սլաւական այբուբէնի գիւտն և սլաւ լեզուով Ս. Գրքին թարգմանութիւնը:

Երկու եղբայրներն իրենց գործունէութեան սկսան 858ին: Խաղաղաց պատգամաւորներ Բիւզանդեան կայսրէն խնդրած էին իրենց զրկել ուսեալ անձ մը որ քրիստոնէական հաւատքն ուսուցանէ: Այդ պաշտօնին յարմար նկատուեցան Մեթոսիոս և Կիւրեղ որոնք յաջողութեամբ իրենց պաշտօնը կատարելէ յետոյ հազիւ վերադարձած էին, երբ 862ին սլաւական Բանոնիայի քանի մը իշխանները Միքայէլ կայսրէն կ'իմդրեն սլաւ լեզուին ծանօթ և անով քարոզելու կարող վարդապետներ: Այդպաշտօնն ալ վիճակեցաւ երկու եղբայրներուն, որոնք պաշտակմանց մէջ սլաւական լեզուն գործածութեան դնելով, իմը գրած եղան սլաւ գրականութեան: Իսկ սլաւաւորներուն զիւտը Մակեդոնիոյ մէջ եղած է 882ին երկու եղբայրներուն ձեռքով, որոնք ծննդեամբ ալ Մակեդոնացի ըլլալով, Սլաւներու մակեդոնական կամ պուլկարական բառբառին նախապատուութիւն տուին, ինչ որ կ'ապացուցուի, մակեդոնեան այժմեան Պուլկարներուն լեզուին ամէնէն աւելի մերձաւորութեամբն եկեղեցական սլաւական լեզուին քան միւս սլաւական լեզուները: Մանաւանդ զիտելի է որ հեռաւոր Սլաւներու շրջանակներուն մէջ իրենց քարոզչական գործունէութեան մէջ չէին կրնար աչքէ վրիպեցնել իրենց շատ աւելի մօտիկ սլաւ ժողովուրդ մը, որպէս էին Պուլկարները, որոնց մէջ այդ շրջանին թիւը կ'տարածուի հեղհետէ:

Սակայն Սլաւներուն Լուսաւորիչներուն գործունէութիւնն առանց պայքարի չմնաց: Տիեզերական

մեծ եկեղեցիին մէջ գերագանութեան պայքարը ծայր տուած էր և Արևելեան ու Արևմտեան եկեղեցիներն իրարմէ կ'անջատուէին, հետեւաբար երկուքն ալ կուգէին իրենց աւելի շատ հետեւող ունենալ: Սլաւները, որ նոր կ'ընդունէին քրիստոնէութիւնը, բնական է թէ երկու Աթոռներուն մրցումին առարկայ պլտի բլլային:

Մորավիոյ մէջ, ուր արդէն քրիստոնէութիւնը տարածուած էր գերման քարոզչներու մրջոցաւ, և Բանոնիոյ մէջ, որ այդ շրջանին սլաւացած էր, Մեթոտիոս և Կիւրեղ մեծ գործ կատարեցին, գրաւելով ժողովուրդին սիրարը, մասնաւորապէս անոր համար որ եկեղեցական պաշտաման մէջ չէին դործածեր լատին լեզուն, —ինչպէս կ'ընէին գերման քարոզիչ եպիսկոպոսները—այլ սլաւականը: Հետեւաբար Գերմանացիներն ուժգնորէն հակառակեցան և Հռոմը միջամտութեան ապաւինեցան: Ենկոզայոս Պապը Մեթոտիոսն և Կիւրեղը Հռոմ կոչեց, իր դժգոնութիւնն յայտնելու մտադրութեամբ, ստկայն անոնք հոն չհասած Պապը մեռաւ (857 Նոյեմ. 11): Իր յաջորդն Ադրիանոս Բ. վախնալով որ Հռոմ, Աթոռը կ'կորսնցնէ իր ազդեցութիւնը Մորավիոյ և Բանոնիոյ վրայէն, Հռոմը պապերուն անսովոր եղած ազատամտութեամբ մը հրապարակաւ դժուսակութիւն յայտնեց Սլաւաց երկու Լուսաւորիչներուն գործունէութեան համար և արածնեց տեղական լեզուով պաշտամանց կատարումը: Սակայն տակաւին չվերադարձած իրենց պաշտօնին, Կիւրեղ մեռաւ (869 Փետր. 11) ի Հռոմ: Եւ Մեթոտիոս մյնալ դարձաւ Բանոնիա, որուն վրայ եպիսկոպոս ձեւեա-

դքուեցաւ Պապէն, տեղւոյն իշխանին խնդրանօքը: Սակայն լատին-եպիսկոպոսներու թշնամութեանց դէմ Մեթոտիոս չկրցաւ երկար առնն տոկալ և քսոորի դատապարտուեցաւ: Յովհաննէս Ը. պապ, որ չունէր Ադրիանոս Բ. ի հեռատեսութիւնը, թողուց որ Մեթոտիոս ընկճուի իր գերման հակառակորդներէն և մյայն 2 1/2 տարր յետոյ (874) ազատ թողուց Մեթոտիոսը:

Սակայն Մորավիոյ Սլաւները տեսնելով որ գերման եպիսկոպոսներն իրենց ազգային ինքնութեան կ'դաւեն և սլաւերէն ժամերգութեան կատարումը կ'արգիւեն, վանեցին զանոնք, և Պապէն խնդրեցին որ Մեթոտիոսը զրկէ: Պապը զիջաւ և Մեթոտիոս Մորավիոյ թագաւորութեան արքեպիսկոպոս կարգուեցաւ:

Բովանդակ Մորավիոյ մէջ քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ և հեթանոսութիւնը ջնջուեցաւ, սակայն լատին եպիսկոպոսներուն հակառակութիւնն և դարբնած զըրպարտութիւնները դարձեալ ընդհատեցին Մեթոտիոսի դործունէութիւնը, վասն զի Յովհաննէս Պապը 878ին սլաւական ժամերգութիւնն արգիւելէ զատ, յաջորդ տարին ալ Մեթոտիոսը Հռոմ կանչեց, որ 880ին ժողովի մը կողմէ դատուելով, արդարացաւ և լիազօր իշխանութեամբ Մորավիա դարձաւ. ուր գերման եկեղեցականներու կողմէ լարուած մեքենայութեանց դէմ դնելով, իր պաշտօնը շարունակեց մինչև իր մահը (885 ապրիլ 6): Իր մահուան ատենը, սլաւական բոլոր երկիրները, ընդարձակ Մորավիան, Բանոնիան, Խրուաթիան, Տալմացիան, Պոնեմիան (Չեհերու Պորիս իշխանը Մեթոտիոս մկր-

տած էր) : մինչև Լեհաստան , Մեթոտիոսի արդիւնաւոր գործունէութեան շնորհիւ թէ քրիստոնէութիւնն ընդունած և թէ իրենց յատուկ գրականութեան մը տէր դարձած էին : Հետևաբար լուսաւորութիւնն երկու կերպով կատարուած էր , թէ՛ կրօնական և թէ՛ գրական :

Սակայն այս յուսալից վերաշարժումն ուժեղ հարուածի մը տակ ընկճուեցաւ և ուրիշ վայրերու մէջ ծիլեր արձակեց : Մորալիոյ սլաւական մեծ պետութիւնը բաժան բաժան եղաւ և Բանոնիոյ սլաւներն ընկճուեցան Մաճառներու արշաւանքին առջեւ : Կոչտու ամէն քաղաքակրթութեանէ զուրկ , և տակաւին հեթանոս հունգարական ցեցին այս տիրապետութիւնը կարծես կ'ընջէր , ինչ որ Մեթոտիոս և Կիւրեղ հոն հիմնած էին : Ամենակուլ խուժանը կ'ընկճէր նորածիլ քաղաքակրթութիւնը որ յետոյ դարձեալ պիտի վերակենդանանար : Գերման եկեղեցականները յարմար առիթը գտան և Մեթոտիոսի աշակերտները վանեցին դէպի հարաւ : Տակաւ առ տակաւ արեւմտեան Սլաւաց մէջ սլաւերէն ժամերգութիւնն արգելուեցաւ , և լատին կղերն յաշխանակեց :

Մեթոտիոսի փախտական աշակերտներն ազատասանեցան Հարաւայի : Սլաւերու երկիրները , այսինքն Պալքան հաստատուած Սլաւերու : մէջ , մանաւանդ Պուլկարիա՝ ուրկէ անցան Ռուսիա , և հիմա տարածեցին քրիստոնէութիւնը :

Արդէն տակաւին Մեթոտիոս մեռած չէր երբ Պուլկարիա բոլորովին քրիստոնէացած էր , Բիւզանդական Ալթուէն զրկուած քարոզիչներու ձեռքով : Պուլկարիոյ Պորչա Չարը (852—888) սեպեցով որ Պուլ-

կարները շրջապատուած ըլլալով արեւմտեան կայսրութեան և ցեղակից Մորալիոյ թագաւորութեան , որ նոյնպէս Մեթոտիոսի շնորհիւ բոլորովին քրիստոնէացած էր , կարելի չպիտի ըլլայ երկար առեն դիմանալ քրիստոնէական ազդեցութեան , ուստի 864ի ն սահմանագլխուխի սովորական պատերազմէ մը յետոյ երբ խաղաղութեան դաշինք կընքեց , հանդիսաւորապէս մկրտուեցաւ Բիւզանդիոնի կայսր Միքայէլ Գ. ի (842—867) Լեհաստանութեամբ և ա որ Միքայէլ անունը ստացաւ իբր քրիստոնէական աշուհ : Այս կրօնափոխութեան փոխարէն Յոյները մաս մը հող թողուցին և խաղաղութիւնը պահպանելու խոստում տուին :

Այս կարգադրութեամբ Պուլկարիա ուղղակի կերպով կ'ենթարնուէր Բիւզանդական կայսրութեան ազդեցութեանը վասն զի Կ Պոլսոյ Տրեզորական Պատրիարքն իր եկեղեցական և կրօնական հեղինակութեամբը կրնար ազդեցութիւն ունենալ Պորչա Չարին հպատակներուն վրայ : Պորչա Չար Տրեզորական Պատրիարքին ճնշիչ ազդեցութիւնը կոտորելու համար խորամանկութեամբ Հոռոմի կողմն յարումը ցոյց տուաւ , երբ Նիկողայոս Ա. Պապ (858—867) և Փոտ (Յողիոս) Պատրիարք իրարու դէմ լարուած էին և Արեւմտեան և Արեւելեան եկեղեցիներու բաժանումը անխուսափելի դարձած էր :

Պապը Պուլկարաց Չարին խնդրանքը գոնացուց և հռոմէական եպիսկոպոսներ զրկեց որ պուլկար քրիստոնեայ թեմերու մէջ լատինական ծէսը ներմուծեցին : Հոռոմի այս ոտնձգութիւնն Արեւելեան եկեղեցւոյ պետերն և վարիչներն ալ աւելի զայրացուց և

Իգնատիոս Պատրիարքի նախաձեռնութեամբ գումարուած 869ի հաշաութեան ժողովը վիժեց և երկու Եկեղեցիներու անջատումը նուիրագործուեցաւ: Պատահածն անխուսափելի էր, սակայն Պուլկարներու Չարին ընթացքը զայն փութացուցած էր: Սակայն Պուլկարաց Հռոմի ցոյց տուած յարումն ալ շատ կարճատե եղաւ, վասն զի հակառակ Պորիս Չարին ինդրանաց, Ագրիանոս Ա. Պապը, չգիտցուիր ի՛նչ պատճառով. անհեռատեսութիւնն ունեցաւ Ֆորմոզոս եպիսկոպոսը, որ իբր պապական նուիրակ Պուլկարիա կ'գտնուէր, չհաստատելու Պուլկարիոյ Արքեպիսկոպոս: Պորիս բարկանալով վերջնականապէս անցաւ Յոյներուն կողմը, և այդ թուականէն յետոյ Պուլկարները կապուեցան Օրթոտոքս եկեղեցիին, որուն արդէն կ'պատկանէին բնական և պատմական զարգացմամբ: Պորիս նոյն իսկ Հռոմի դէմ ըլլալու համար Մեթոսիոսի մահէն յետոյ իր նալածական աշակերտներէն մէկը՝ Ս. Կղէմեան հիւրընկալելով իր բաւական ընդարձակ պետութեան մէկ մասին վրայ եպիսկոպոս կարգեց, ասով միանգամայն մղում աւրով սլաւական աւանդութեանց պանդանութեան, որուն գոյութեան և զարգացման պատճառ եղած էին Կիւրեղ և Մեթոսիոս: Այդ աւանդութիւնը բեղմնաւորուեցաւ, այնպէս որ Պորիսի յաջորդներէն Սիմէոն Չար (893-927) պուլկար պատրիարք մը կարգելով հիմնադիրն եղաւ պուլկար ինքնագլուխ եկեղեցոյն, և մինչև իր օրը պանպանուած խաղաղութիւնը խղեց՝ օգտուելով բիւզանդական կայսրութեան ակարթութենէն: Բիւզանդիոն Պուլկարաց դէմ հանեց Մաճառները, որոնք յունական նաւատորմին

1001
1927

օգնութեամբ մտան Պուլկարիա: Սիմէոն Չար հազիւ կրցաւ պաշտպանել երկրին ամբողջները, մինչև թըշնամրն աւարի տալով երկիրը մեկնեցաւ: Պուլկարի երն հետապնդեցին թշնամին և Պետարապիոյ մէջ փառաւոր Չարդ մը տուին անոնց: Սիմէոն յետոյ զէնքը դարձուց Յունաց դէմ և չարաչար պարտութեան մատնեց զանոնք: Յետոյ վերստին յարձակեցաւ Մաճառներու վրայ որոնք Պետարապիան ձգելով անփութեցան Իանուրի եղերքներուն վրայ: Սիմէոն Չար հաշաութիւն կնքեց Յունաց հետ:

Սիմէոնի օրով Պուլկարաց մէջ զօրաւոր կերպով տարածուեցաւ Բիւզանդական-Բրիտանական քաղաքակրթութիւնն ու դրականութիւնը, որ անագին ազդեցութիւն կ'ունենար պուլկար ցեղին վրայ: Սիմէոնի իշխանութեան շրջանը պուլկարական գրականութեան ոսկեդարը կը հանդիսանայ, և իր մեծ գիծերուն մէջ՝ Սահակի և Մետրոպի ձեռքով գիրի գրատին անմրջապէս յաջորդող Հայոց գրական ոսկեդարին հետ մեծ համեմատութիւններ կ'ըբերէ, մանաւանդ որ անոր ալ հիմը Ս. Գրոց թարգմանութիւնն էր:

Սիմէոն Չար Լեոն կայսեր խոստացած խաղաղութիւնն և բարեկամութիւնը պանպանեց, Սակայն Լեոնի յաջորդն Աղեքսանդր (912-913) Պուլկարաց Չարին հետ լաւ չվարուեցաւ և յարաբերութեանց ձգտում առաջ բերաւ: Իր մահէն յետոյ Կոստանդին Ծիրանածինի (913-959) իշխանութեան ստեղծ հակադրութիւնն ալ աւելի շեշտուեցաւ՝ քանի մը Սիբիւզանդացի զօրապետներու անխորհրդութեամբը: Իմէոն Պուլկար բանակին գլուխը դրած 913ին ա-

առջացաւ մինչ Կ. Պոլիս, յաջորդ տարին առաւ Ադրբանուպոլիսը, զոր քիչ յետոյ դարձեալ Յունաց թողուց: Բիւզանդիոնի վարիչները բոլոր ասիական զօրագունդերն հաւաքեցին, և Լևոն Փոկասի հրամանատարութեամբ Պուլկարաց դէմ ելան Պուլկարիան վերջապէս ընկճելու մտադրութեամբ: Իրենց բոլոր յոյսը դրած էին դրամով վարձուած Անդրդանուբեան քանի մը ցեղերու վրայ, որոնք Պուլկարները կոնակէն պիտի դարնէին, Յունական նաւատորմին օժանդակութեամբ: Ակնկալուած օգնութիւնն ուշանալով, Լևոն Փոկաս չարաչար պաշարուեցաւ (917 Օգոստ. 20): Հետեաքար Սիմէոն Չարի իշխանութեան տակ գտնուող Պուլկարիան իր բարձրութեան գագաթնակէտին հասաւ: Սիմէոն Չար սկսաւ գործածել «Պուլկարայ Չար և Հոռոմայեցոց ա՛րքապետ» տիտղոսը, որ բացորոշ կերպով ցոյց կուտայ թէ իր մտադրութիւնն էր, Արևելեան քայքայուած և կործանուելու դատապարտուած պետութեան յաջորդել, և Տիեզերական Պատրիարքութիւնը սեփականել Բերսալաի Մետրապոլիտին, որ արդէն Սիմէոնի կարգադրութեամբ «Պատրիարք» տիտղոսը կիրարկելու սկսած էր:

Պուլկարիոյ ընդարձակումն և հետզհետէ դէպի Կ. Պոլիս և դէպի արեւմուտք Ադրբական առաջացումն եթէ կարելի չըլլար կասեցնել, Սիմէոն Չարին յաւակնութիւնները պիտի իրագործուէին: Պուլկարաց արագ յառաջացումը մինչև Ադրբական, Յոյները շահագործեցին և դիմեցին իրենց կիրարկած վաղեմի նեշգամութեան, Սերպերն և Խրուսթները գրգռելով և զինելով ընդդէմ իրենց պուլկար

աշրայիներուն և ցեղակիցներուն: Սիմէոնի կրած ծանր պարտութիւնը Խրուսթներէն (927) և նոյն տարին պատահած Սիմէոն Մեծ Չարին մահը, մեծագոյն հարուածներն եղան պուլկար մեծ պետութեան, որուն անկումը սկսաւ:

Սիմէոնի յաջորդեց իր որդին, բարեպաշտ, խաղաղասէր և թոյլ Բեդեր Չարը (927—968) որ Մակեդոնիայի մէջ փոքր ընդհարումներ միայն ունենալէ յետոյ խաղաղութեան դաշինք կնքեց Բիւզանդեան կայսեր հետ, և ամուսնանալով Ռոմանոս կայսեր թուան Մարիայի հետ, երկու դրացի մեծ պետութեանց միջև աւելի մտերմական յարաբերութիւններ հաստատուեցան: Առաջի անգամ էր որ Բիւզանդական իշխանունի մը պուլկարական թագուհի կ'ըլլար և պուլկար արքունիքէն ներս ալ կ'սպորդէին Բիւզանդական բարքերը:

Այս սերտ մտերմութիւնն աւելի կ'նուիրագործուէր և Յոյն ու Պուլկար պետութեանց միջև բարեկամութիւնը կ'ամրանար Սրթոտոքս վարիչներուն ճարպիկ մէկ վարմունքովը, որով Տիեզերական Պատրիարքը պաշտօնապէս կ'ճանչնայ Բերսալաի Պուլկար Պատրիարքութիւնը և ասով Պուլկար Եկեղեցին կ'կապուէր վերջնապէս Սրթոտոքս Եկեղեցոյն և Հռոմի հետ իր ամէն յարաբերութիւնները կ'իջգէր:

Երկու ազգերուն թէ՛ պնտախան և թէ՛ եկեղեցական վարչութեանց մէջ կատարեալ համաձայնութիւն մը կ'գոյանար, և այս քաղաքագիտական համաձայնութիւնը, որուն նմանները քիչ անգամ գիտցած էին ստեղծել Բիւզանդացի քաղաքագէտները, կ'պահուէր, գրեթէ յիսուն տարի իրարու յաջորդող երեք

հայրներու կողմէ: Սակայն որովհետեւ Բլազանդի-
 ոսի մէջ, ինչպէս արքունական գահը, նոյնպէս պե-
 տական ուղղութիւնն անհաստատ էր, երբ Նիկե-
 փորոս Բ (963—969) կայսերական գահ բարձրացա-
 այն ուղղութիւնն ալ փոխուեցաւ, երբ տակաւին
 Բեդեր Զար կենդանի էր և իր յանձնառութիւնը չէր
 դրժած: Նիկեփորոս Սրմէոն Զարին յաղթութեանց
 վրէժը լուծելու սին վրէժխնդրութեամբ մտադրեց
 քնկճել պուլկար Զարիրու պետութիւնն և 963ին ար-
 շաւեց Պուլկարիա օժանդակութեամբ Ռուսաց Սլեա-
 տիսլաւ իշխանին: Սլեատիսլաւ 967ին Սուլինա
 հասաւ ծովահէններու նաւասորմիզով մը և Սիլիս-
 դրէի և Դանուբի եզերքին վրայ շինուած քաղաք-
 ներուն ախրելէ յետոյ, բանակեցաւ Բրեսլաւի մէջ
 ձմեռելու համար: Ռուսաց այս անհաւատարի յա-
 ջողութիւններն ոչ միայն Պուլկարներուն սարսափ-
 պատճառեցին, այլ նաև Յունաց, որոնք Պուլկարիոյ
 նուաճումէն ետք կ'վտանային թէ Ռուսք իրենց վը-
 րայ պիտի յարձակէին: Հետևաբար Նիկեփորոս խո-
 հեմութիւն համարեց շուտով հաշտուիլ պուլկար
 Զարին՝ Բեդերի հետ որ «Սուրբ» կոչումն առած էր,
 և այս հաշտութիւնն ամրապնդելու համար նոր խը-
 նամութիւններ հաստատուեցան երկու արքունիք-
 ներուն մըջև և պուլկար իշխաններէն պատանդներ
 առնուեցան:

Ռուսերը՝ դրացի ժողովուրդներէ յարձակում կրած
 ըլլալով իրենց մայր երկրին մէջ՝ Պուլկարիայէն մեկ-
 նեցան 969ին, երբ արդէն Բեդեր Զար մեռած էր
 և իրեն յաջորդած էր Պորիս Բ.: Սակայն նոյն տա-
 րին իսկ Ռուսերը դարձան Պուլկարիա և դարձեա-

ախրեցին Բրեսլաւի, գերի բռնելով նաև Պորիս Բ.
 Զարը (969) որով կ'վերջանար պուլկար թագաւորու-
 թիւնը: Ռուսերը Պուլկարիան քնկճելէ յետոյ, ինչ-
 պէս կ'գուշակուէր, յարձակեցան Բլազանդական
 կայսրութեան վրայ, նախ մտնելով Թրակիա: 970ին
 Պալքանեան լեռնաշղթան անցան և առին Ֆիլիպպէն:
 Յովհաննէս Չմշկիկ (969—976), որ նոյն տարին յա-
 ջորդած էր Նիկեփորոսի ի զուր առաջարկեց տարուէ
 տարի հարկ վճարել, Ռուսերը չընդունեցին: Չմշկիկ
 Սգր. Պոլսոյ մօտ պատերազմեցաւ Ռուսաց դէմ (979),
 սակայն չկրցաւ վճռական քայլ առնել: Յաջորդ տա-
 րին կայսրը խորամանկ միջոցի մը դիմեց գաղանա-
 պէս անցրնելով իր զօրքերը պալքանեան կիրճերէն
 որք ուսերուն կողմէ առանց հսկողութեան ձգուած
 էին անիութութեամբ: Չմշկիկ յանկարծ երևցաւ
 Ռուսաց բանակառէ լեռնայն Բրեսլաւի առջև: Ռուսերը
 յանկարծակի եկաւ և հակառակ իրենց դիւցազնա-
 կան մտքաւման, պարտուեցան ու քաղաքը գրաւը-
 ւեցաւ Յոյներէն, որք այրեցին զայն: Չմշկիկ փր-
 կեց Պորիս Բ. գերի Զարը, և իր քովը պահեց մեծ
 պատուով: Այս յաջողութեան վրայ Պուլկարներն օ-
 ժանդակեցին Չմշկիկի, որուն զօրութիւնը կրկնա-
 պատկուեցաւ: Սլեատիսլաւ ապաստանեցաւ Սիլիս-
 դրէ, և հին պաշարուեցաւ Յոյն բանակէն: Երեք
 ամսուան պաշարումէ մը յետոյ, Ռուս իշխանը ազատ
 ձգուելու պայմանով անձնատուր եղաւ և Պուլկա-
 րիան ձգելով մեկնեցաւ:

Միամբտ Պուլկարները կ'կարծէին թէ Չմշկիկ պիտի
 վերահաստատէր իրենց տէրութիւնը, մինչ Արևել-
 եան կայսրութեան երեք հարիւր տարի սարսափը

հանդիսացող պուլկարներու պետութիւնը, որ Ռուսաց զէնքերով ընկճուելէ յետոյ հիմա Բիւզանդական կայսրերուն լուծին տակ ինկած էր կրկին, այնքան անխելք չէր Չմշկիկ վերակենդանացնելու և իր պետութեան գլխուն պատուհաս ստեղծելու համար:

Չմշկիկ ճարտար և գործնական քաղաքականութեամբ մը Արևելեան Պուլկարիան պարզապէս կցեց Բիւզանդական պետութեան և նորէն Դանուբն ըրաւ Արևելեան կայսրութեան սահմանը:

Պուլկարաց Չարին թագը նուիրուեցաւ մայրաքաղաքի Ս. Սոֆիա եկեղեցւոյն, և Պորիս Բ. ստիպուեցաւ թողուլ արքայական տիտղոսներն և իբր փոխարինութիւն ստանալ Մագիստրոսի աստիճան: Իսկ Պուլկարաց Դամիանոս Պատրիարքն ալ դահընկէց եղաւ և Պուլկար թեմերուն եպիսկոպոսութիւնները յանձնուեցան Յոյներու, որք ուղղակի կ'հնազանդէին Տիեզերական Պատրիարքի:

Չմշկիկ նոյնպէս Պուլկարիան յունացնելու և անոր ցեղային ինքնութիւնն փոփոխելու համար ասիական գաւառներու բոլոր աղանդաւորները տեղափոխեց Պուլկարիա և հոն բնակեցուց: Այսպէս, բազմաթիւ Պաղիկեաններ և Մանիքէացիներ հաստատուեցան Յիւլիբուպոլսոյ շուրջը, ուր կրնային ծառայել թէ բնակչութեան մեծամասնութիւնը նուազեցնելու և թէ Պալքանի վրայ եղած յարձակում մը կամ պուլկարայան ապստամբութիւն մը անկարելի դարձնելու:

Ստիան Պուլկարիոյ նուաճումն ամբողջական չէր, հետևաբար վտանգը շարժումին անհետացած չէր:

Արևելեան Պուլկարիան որչափ որ կատարելապէս նուաճուած էր, Արևմտեան Պուլկարիոյ (Մակեդոնիա և Սերպիա, ու մասամբ Ալպանիա) մէջ կը պահպանուէր տակաւին տկար իշխանութիւն մը որ չէր նուաճուած:

Իեղեր Չարի (927—968) իշխանութեան վերջերը 963ին Պուլկարիոյ մէկ մասն անջատուած և զատկառավարութիւն մը կազմած էր: Այդ կառավարութեան գլուխն էր Սիւման կամ Շիչման Չար, որ Չմշկիկի տիրապետութենէն յետոյ շարունակեց պահպանել Պուլկարաց ազգային եկեղեցական անկախութիւնը: Սիւման, ըստ աւանդութեան, Թրնովայի տիրապետող ցեղէ մը ծագում առած էր, ուստի իբր որդիները կոչուեցան «Իրաֆի որդիներ» կամ «կոմսաձագ»: Սիւմանի յաջորդեցին իր չորս որդիները Դաւիթ, Մովսէս, Ահարոն և Սամուէլ: Սիւման Ա. և Դաւիթ կ'կրէին Չար տիտղոսը, ինչպէս նաև Սամուէլ (976—1016), որ վերջին թագաւորն եղաւ Պուլկար պետութեան: Սիւմանի և իր անմիջական յաջորդներուն այս շրջանը վերջին հոգևարքի ճիգերու շրջանն է Պուլկար ժողովուրդին, որ Սամուէլէն յետոյ ամբողջովին պիտի հպատակէր օտար լուծի:

Սիւման Պուլկար իշխանութեան կեդրոնն երկրէն արևմտեան ազատ մասը տեղափոխելով, կրցաւ երկարածղել Պուլկար իշխանութեան կեանքը, Չարն և Պատրիարքն ապաստանեցան նախ Բրեսլան, Բրեսրա լճին մէջ անտառուտ կղզի մը, ուր մինչև այսօր կ'երևան դեռ հին բերդին պարիսպներն և չորս եկեղեցիներու աւերակները: Բայց յետոյ տեղաջ

փոխուեցաւ այս անկախ իշխանութեան ամբողջ Օխրի-
տա, երբ արդէն բաւական ազանովուած էր երկիրն
Յունաց զէմ: Ըստ ինքեան այս կառավարութիւնն
ունէր աւատական կազմ և իր դիւսաւոր ուժը կ'կազ-
մէին աւատ իշխաններու անկախութեան ոգին, ու
րոնք չ համարուեմք կ'օժանդակէին Վուկարաց Չա-
րին:

Չմշկիկի մահէն և անոր նետեանօք Բլուզանդիոնի
մէջ առաջ եկած խառնակութիւններէն օգտուելով
(976ին) Արեւելեան Պուլկարիոյ ընդկենքն ապստամբ-
եցան: Սամուէլ Չար (976—1046), որ ասկաւին
նոր գահաձայլած էր, առի՛՛՛ն օգուտ քալեց և խիստ
կարճ ժամա՛՛՛րակի մը մէջ վերականգնեց նախկին
Պուլկար մեծ պետութիւնը: Անկիւտ արշաւանքներ
ըրաւ զէպլի Թրակիոյ, Թեսալոնիկէ (Սելանիկ) և Նոյն
խակ մինչև Հելլադա:

Սախայն Չմշկիկը յաջորդը Վասիլ պուլկարսպան
(976—1023) որ մտադրած էր լրբայնել Չմշկիկի քսիլը-
սած գործը, և բոլորովին նուաճել պուլկարները և
այսլքանեան Սլաւները, որոնք լեզուական միու-
թեամբ միացած մէկ ազգութիւն կազմած էին և չարու-
նակ կ'ենդէին արեւելեան կայսրութիւնը, Սամուէլի
զէմ պայք արելու սխալ, ծովէն և ցամաքէն յար-
ձակելով պուլկար պետութեան վրայ, յամառ յարա-
տեութեամբ մը: Սամուէլ կորովի կերպով պաշտ-
պանեց իր պետութիւնն և ժողովուրդը: Հումր պա-
պեւը, որոնք արդէն վաղուց թշնամացած էին Բլու-
զանդիոնի հետ, թագաւորական պատուով վարձատ-
րեցին Սամուէլը, անոր թագ նուիրելով (980): Վա-
սիլ 984ին առաջացաւ մինչև Սօփիա (Սերէիկա) .

ուր սախայն չարաչար պարտուեցաւ և իր բոլոր զօրքը
կորուեցաւ: Վասիլ ճարահատ ստիպուեցաւ իրազա-
ղուեթիւն կնքել և ինքն ուլ ճանչնալ Պուլկարիոյ Չա-
րին անկախութիւնը: Այս խալալութիւնը պայպան-
ուեցաւ 13 տարի: Սամուէլ օգտուելով իրեն տրուած
այս ազատ ժամանակէն, առաջացաւ մինչև Դիւռա-
խիոն (Տրակիա՛՛՛ Տուրացոյ՛՛՛ Գարատաղի նաւանա-
գիտ) և Ալբրիական ծովու եզերքները, և Սերպերն
ենթարկեց իր իշխանութեան, և պուլկար Օսրիտայի
հարստութեան իշխանութիւնն իր գագաթնակէտին
հասցուց:

996ին վերստին սկսաւ պատերազմը Սամուէլի և
Վասիլի միջև: Նախ Սամուէլ շահեցաւ յաշխանակը
հայկական ծագմամբ Տարոնը Գրիգորիս իշխանին
յաղթելով և մինչև պեղոպոնէս ապստակելով ա-
նարդել: Սախայն վերադարձին իր բանակը սոսկալի
ջարդ մը կրեց և ինքն իզու ժամանակ ունեցաւ
ապստամնելու Բրեսչա կղզին: Իր Հայ փեսան՝ Ա-
չոտ որուն վստայում էր Դուրախոնը, մասնու-
թեամբ քաղաքը Յունաց յանձնեց: Չորս տարուան
պայքարէ մը յետոյ 1000 թուականին արդէն վերջ-
նականապէս նուաճուած էր վերստին Արեւելեան կամ
Դանուբեան պուլկարիան: Յաջորդ տարիներուն մէջ
Յոյները հաստատուեցան Ստորին Մակեդոնիա, և
չըջալայ երկրները: Սամուէլ զէպլի Ալբրիանուպու-
լիս ասպատակելու վալանցիկ յաջողութենէն յետոյ
ալ աւելի ախարացաւ: Վասիլ յառաջացաւ պուլկա-
րիոյ Արեւմտեան սիրտը մինչև Սկիւպ, ուրի՛՛՛ն սախայն
աւելի առաջ չի կրցաւ անցնիլ, վասն զի Բլուզան-
դական կայսրութեան ստիական ստալուածքները
պաշտպանելու պարտաւորուած առաջ վերջնական

հարուածը տալու պուլկարաց պետութեան, եւ դարձաւ :

1014ին դարձեալ սկսաւ յարձակումը : Այս անգամ կռիւր լեռնային ամրոցներու շուրջն էր որ տեղի կ'ունենար, վասն զի պուլկարներն անոնց մէջ ապաստանած էին : Յոյները ստիպուած էին մի առ մի քրաւել այդ ամրոցները, որոնց մէջ իրենց կողմէն պահապան զօրք դնելով ուրիշի մը վրայ յարձակելու կ'երթային : Այդ ամրոցներուն պուլկար բնակիչները վասիլ երկիրը դատարկացնելու համար, քշեց մինչև Հայաստան : 1014ին Սամուէլ ինքն ալ պաշարուեցաւ նոյն զօրքէն և յուսահատ դիմադրութենէ մը յետոյ, ուր պուլկարներն ահագին կորուստ տուին, հազիւ կրցաւ ինքզինքն ազատել փախչելով ուրիշ ամրոց մը : Վասիլ՝ որ անխնայ կոտորելուն համար ստացած էր «պուլկարսպան» արիւնոուշտ տիտղոսը 45,000 պուլկար գերիները կուրացուց, իւրաքանչիւր 100 կոյրերու մէկ մէկ միականի առաջնորդ յատկացնելով : Երբ այս զարհուրելի թափօրը տեսաւ Սամուէլ, կաթուածահար գեոիւն գլտորեցաւ և երկու օր յետոյ մեռաւ, (1014 Սեպ. 13)

Իրեն յաջորդեց որդին՝ Գաբրիէլ Ռատումար (1014—1015), որ հօրը նման քաջարի իշխան մըն էր, սակայն չկրցաւ իր շուրջ ոյժ գտնել պայքարելու համար, և Յունաց շարունակական առաջացման դէմ անզօր, ի գուր խաղաղութիւն խնդրեց :

Այդ խաղաղութիւնը տակաւին չտրուած սպաննուեցաւ 1015ին, Յունաց կուսակից իր Ահարոն եղբօրը Յովհաննէս Վլատիսլաւ որդւոյն դաւաճանութեամբ : Յովհաննէս Վլատիսլաւ (1015—1018) ինքն

յտիշտակեց պուլկար գահը և հակառակ իր համոզմանը պուլկար աւատներու ստիպման տակ պարտաորուեցաւ շարունակել ազգային պատերազմը : 1016ին և 1017ին պուլկարք գիւցագնական անվհեքութեամբ կուռելով կրցան փոքրիկ յաջողութիւններ ձեռք բերել, պուլկարները ծրագրած էին Անդրդանուբեան երկիրներու բնիկներուն հետ դաշնակցելով յարձակիլ Յունաց վրայ, սակայն Դանուբեան բերդերուն յոյն պահապաններն իրենց հսկողութեամբն ի դերեւ հանեցին այս ծրագիրը : Դիւռախիւնի առջև, զոր պուլկարները պաշարեւ էին, 1018ին, Յովհաննէս Վլատիսլաւ, Օխրիտայի վերջին Ջալը, կռիւի դաշտի մէջ ինկաւ : պուլկար պատերազմիկները, պուլկարաց Դաւիթ պատրիարքը, Մարիա թագուհին, և թագաւորութեան ամէնէն նըշանաւոր զօրապետ Պողտան, հաշտութիւն առաջարկեցին, պայմանով որ պահպանուէին իրենց առանձնաշնորհները : Վասի. 4. Պուլսէն ճամբայ ելաւ երթալու համար նուաճուած երկիրը, Ադրիանուպոլսոյ մէջ իրեն լուր տուին թէ պուլկարիոյ 40ի մօտ գըլխաւոր ամրոցները արդէն անձնաւար եղած էին : Ադրումնիցայի մէջ պուլկար Դաւիթ պատրիարքն իրեն յանձնեց թաղաւորին նամակը : Երբ անիկա Օխրիտա հասաւ անոր լնդ առաջ եկան թագուհին և բոլոր պուլկար արքայական ընտանիքին անդամները, և հպատակութիւն յայանեցին կայսեր : Այլևս պուլկար պետութիւնը ջնջուած էր, պուլկարիա կը հնազանդէր Արևելեան կայսրութեան : Միայն Ալպանիոյ լեռնոտ մասերու մէջ ժամանակ մը ևս պայքար մղեցին քանի մը պատերազմիկ իշխաններ, ո-

րոնք քիչ յետոյ տեղի տուին իրենց կարգին Բիւզանդական Գնդամտութեան արջև, և Վասիլի ծրարաշիրը իրագործուեցաւ :

Բառասուն տարուան պայքարէ մը յետոյ Սլաւգորաւոր պետութիւնը որ այն շան երկար ժամանակ Արևելեան Հռոմը պետութեան դէմ կ'սքնած էր իբր հաւասարալշուոյ յոտ մը, բոլորովին ընկճուած և կործանուած էր : Մարիա թագուհիէն, Սամուէլի աշխիկներէն և գերի ինչո՞ւմ պուլկար իշխաններէն թափօր կ'ազմած՝ Վասիլ մայրաքաղաք մտաւ, հոգարտ՝ իր յաղթութեան վրայ :

Հետաստի կայսրը, հակառակ իր կռուած ատեն ցոյց տուած անգութ վարմունքին, նուաճելէ յետոյ մեղմութեամբ վարուեցաւ պուլկարաց հետ : Անձեռն նմխելի մնաց պուլկարիոյ քաղաքական և եկեղեցական կազմակերպութիւնները : Օնրիտայի Չարերուն տէրութիւնը կարծես թէ մշտն անձնական մութեամբ մը կ'ապուած էր Արևելեան կայսրութեան հետ, պահպանուեցան բոլոր զննութեան և տրոց դրութիւնները, և պուլկար ազնուականութիւնը պահեց իր ստանձնաշարները : Եւսիսկ Օսրտայի պատրիարքութիւնը պահպանեց 1019ին Յովհաննէս պատրիարքը պետ ընտրելով նոյն ամբողջը :

Կայսրն երեք հրովարտակներով Օնրիտայի պատրիարքին իրաւասութեան սահմաններուն մէջ կը համարէր ոչ միայն պուլկար և սերպ թեմերը, այլ նաև այն թեմերն որոնք Յունաց կայսրութենէն կորզուելով պուլկարիոյ միացած էին Սիմէոն և Բեդեր Չարերուն իշխանութեան ժառանգ : Այսինքն ամենայն իրաւասութիւն կուտար Օնրիտայի պատրիարքին, միայն պայման դնելով որ հնաւանդ սովորութեանց

համաձայն Տիեզերական պատրիարքին ուղղակի իրաւասութեան և նիսակայ Սեբաստիոս մը մնաց պուլկարիոյ մէջ : Պու կար արքունեանց անդամներն և պու կար ազնուականներէն մէջ մասը կ' Պոլիս տեղափոխուեցան և բնու ուեցաւ, Բիւզանդեազ պետութեան ազնուականաց շարքերուն մէջ, և, առնուելով անոնց բոլոր լին Յունացան : Այսպէս Սիւմանի սերունդէն ըլլալը պարծանք կ'համարէին Գլխականներ և կողմնները, որոնք բիւզանդական պատմութեան մէջ ամենանշանաւոր դեր կատարած են :

Պուլկարիա Բիւզանդական կայսրութեան լուծին ենթարկուեցաւ շարունակաբար կէս դարէն քիչ մը աւելի (1048—1186) : Այդ շրջանին քանի մը անգամ ապստամբութիւն փորձեց թօթախելու համար այդ լուծը, մանաւանդ երբ Վասիլ Բ. ի ստանձնաշարներուն ստնակոյն ըլլալը տեսաւ յաջորդ կայսրներու կողմէ :

Այդ ապստամբութեանց ամէնէն ահարկուն տեղի ունեցաւ 1048ին : Պատճառը սուրբի խնդիր մ'էր : Բիւզանդական բանակներու մէջ վարձկան զինուորներ գործածելու դրութիւնը պետութեան ելեմուտքը մեծապէս խանգարած էր, ուստի կատուվարութիւնը նախամեծար համարած էր հողային արդիւնաբերութենէն հարկ ստանալու տեղ հնչուն դրամով սուրք պահանջել : Այս յեղաշրջումը շատ ծանր եկաւ բոլոր Բիւզանդական կայսրութեան համար, մանաւանդ պուլկարական նորասաց երկիրներուն համար, որք այս կարգադրութեամբ անտեսապէս իրենց ստանձնաշարմանց ոչնչացումը կ'կարծէին տեսնալ : Հեռեւարար պուլկար ժողովուրդը, գրէթէ ամբողջու-

Թեամբ ապստամբութեան դէպքը բարձրացուց (1040) առաջնորդութեամբ Սամուէլ վերջին Զարին թոռանը Բեղբո Տելիանոսի: Պուլկար ժողովրդեան կատաղութեան առաջին զոհերն եղան Բիւզանդական հարկահաւաքները: Շարժումը տարածուեցաւ բոլանդակ Պուլկարիոյ և Մակեդոնիոյ մէջ: Միամանի Ահարոն որդւոյն սերունդէն Ալուզիանոս իշխան ևս մտաւ ապստամբներուն շարքին մէջ, և 10,000 պուլկար պատերազմիկներ 1040 Հոկտ.ին Թէսաղոնիկէի (Սեւլանիկ) վրայ յարձակեցան: Սակայն քաղաքայիք յաջողեցան ան լինելու Թեամբ պաշտպանել քաղաքը, և զայն փրկել, և նոյն իսկ մեծ յաղթութիւն մը շահիլ ապստամբներուն վրայ: Այս ճակտողութիւնն երկպարակեց Պուլկարները: Ալուզիանոս և Տելիանոս իրարու թշնամացան, և Տիլիանոս Զարն իր հակառակորդին ձեռքոսին իր աչքերը կորսնցնելէ յետոյ մատնուեցաւ Յունաց, և խեղդուեցաւ ապստամբութիւնը, վասն զի Միքայէլ Դ. Պաղլազոնայի (1033—1043) կայսեր համար շատ դիւրին եղաւ յետոյ առանձին առանձին նուաճել բաժան բաժան եղած ուցրուած կառուղ ոյժերն ու զանոնք ջախջանել: Այնպէս որ վերստին նուաճուեցան բոլանդակ Պուլկարիա ու Սերպիա, բայ ի Չերնակորայէն (Փարատաղ) սրուն բնիկները պահեցին ազատութիւնը:

Այս երկրորդ լիակատար նուաճումէն յետոյ Միքայէլ Դ. կայսրը չունեցաւ սակայն վասիլ Բ. ի մատուցութիւնը: Կարծեց թէ պուլկարիոյ քաղաքական կազմակերպութիւնը ջնջելով և Օխրիտայի ինքնուրոյն եկեղեցիին վարչութիւնը Յունաց Տիեզերական Պատրիարքներուն կապելով, պիտի յաջողէր

Պուլկարները ձուլել: Ասոնք ուրիշ բանի չծառայեցին սակայն թէ ոչ աւելի արծարծելու ցեղային աւտելութիւնը, մ.լ.ս կողմէն պաշտօնեաներու ճնշումները դարձեալ ապստամբութեան մղեցին պուլկար ժողովուրդը, որ Միքայէլ կայսեր (1071—1078) օրով վերստին պայթեցաւ: Պուլկար ազգայնական կուսակցութիւնը կուգէր մրանալ ցեղակից Սերպերուն հետ, որոնց Միքայէլ իշխանը (1050—1084) Հռոմի Պապէն ստացած էր թագաւոր տիտղոսը: Պուլկարները անոր որդին՝ Վոսրնը Պուլկարաց Զար նուազակեցին հանդիսաւորապէս, Բեղեր (Պետրոս) անունով: Բեղեր Զար առաջին անգամ Յունաց վրայ փարաւոր յաղթութիւն մը շահելէ յետոյ, ինք արչաւեց դէպի Նիշ և իր սերպ Պետրիլ զօրավարը դէպ ի Կատարիա: Սակայն Յոյները վարձկան զօրքերով կազմուած անեղ բանակով մը յարձակեցան Վոսին, վրայ և զայն զերի բռնելով աքսորեցին Անտիոք, ուրկէ վենետիկցիներու աջակցութեամբ փախաւ իր չօքքով Շքստրա: Պուլկարաց այն երկրորդ ապստամբութիւնն ալ առաջին ճակատագիրն ունեցաւ, և ինչպէս Տէլիանոս Զար իր յաջորդը չունեցաւ, նոյնպէս Վոսին կամ Պետրոս Զար բախտը չունեցաւ նոյն իսկ իր իշխանութիւնը ճանցընելու: Պուլկարներն ոչ միայն այս անգամ ալ ընկճուեցան, այլ նաև ենթարկուեցան այն բոլոր անգլութիւններուն որոնք սովորաբար կ'կիրարկուէին ապստամբութիւն փորձող ազգաց դէմ:

Սակայն արիւր դարձեալ արգելք չեղաւ որ հազիւ 30—40 տարի յետոյ Իսահակ Անկելոս կայսեր (1185—1195) ժամանակ՝ կրկին տուրքերու ծանրութեան համար ըմբոստութեան չզբմէ պուլկար ժողո-

վուրդը, Պալքանի մէջ հաստատուած Վալիներու հետ: Չայրոյթը ընդհանուր էր, հետեարար կատաղութիւնն ալ սոսկալի եղաւ: Բեղեր (Պետրոս) և Յովհաննէս Ասէն, երկու պուլկար հոգաւորացիներու պաշտօններու սերունդէն, անցան ապստամբութեան գլուխ: Երբ իրենց պահանջները բացարձակապէս մերժուեցան, Իսահակ Անդելիխանոս, Ասէնեան երկու իշխանները ժողովուրդը հաւաքեցլէն Թրնովայի Ս. Դեմետրիոս եկեղեցիին մէջ: Գուշակ վարդապետներ իբր թէ Ս. հոգեով լցուած յայտարարեցին թէ Ս. Դեմետրիոս Թեապոնիկէի պաշտպան սուրբը, լքած է այլևս նորմաններէ՝ պշժուած այդ քաղաքը և հիմա Պուլկարները կ'կոչէ օգնութեան: Այս ոգևորիչ յայտարարութիւնները կ'իսանդալատէին ժողովուրդը, որ անխախտութեան գաղափարովը առլցուած էր: Բեղեր Թրնովայի մէջ օծուեցաւ Պուլկարիոյ և Յունաստանի Չար և ժողովուրդին մէջ ստացաւ Գալօ Բեղեր (Բարի Պետրոս) կոչումը (1186):

Պուլկարիոյ քաղաքական անկախութեան հետ, Պուլկարներն անմիջապէս վերահաստատեցին նաև Պուլկար անկախ եկեղեցին: Բարսեղ անուն եկեղեցական մը Թրնովայի անկախ եկեղեցւոյն Սրբեպիսկոպոս կամ Պատրիարք հռչակելով:

Իսահակ անմիջապէս փութաց Պուլկարաց դէմ, դսպելու համար այս նոր ապստամբութիւնը: Պուլկարներն ու Վլախները ի սկզբան տկարացան, բայց Բեղեր և Յովհաննէս Ասէն Կուսմաններու հետ միանալով կրցան աւելի պատկառելի ոյժ մը ձեռք բերել: Յոյներն ի սկզբան այս միացեալ ոյժերուն ալ յաղթեցին, սակայն յետոյ ներքին երկպառակութիւն-

ներու հետևանք տկարացան: Պուլկարները յամառօրէն շարունակեցին կռիւը: Կուսմաններու հետ միացած, մինչև Աղբիանուպոլիս և Մակեդոնիա առաջանալով շարունակ կ'իջալանէին: Երկարատև ճնշումը որ Բիւզանդացիներէն կրէր էին, այնքան դառնացուցած էր զիրենց որ սոսկալի անգթութիւններով կ'ուզէին վրէժ լուծել: Ասէնեանք՝ Պուլկարիոյ մէջ հաստատուած բոլոր Յոյները կոտորեցին ու ջնջեցին: Հազու քանի մը ծովեզերեայ քաղաքներու և մասնաւոր կղզիեացեալ վայրերու մէջ սակաւաթիւ Յոյներ մնացին, այնպէս որ Չմշկիկի ու Վասիլի և իրենց յաջորդներու Պուլկարիան Յունացնելու բոլոր աշխատութիւնները ջնջուեցան: Եւ Պուլկարիան միայն պուլկարաց բնակավայրը եղաւ: Պուլկարներ և Վլախներ վերահաստատեցին հին Պուլկարիան, որ վերստին սպառնալիք մը պիտի ըլլար Բիւզանդիոնի, որ Եւրոպայի կողմէն իր պաշտպանութեան բնական ու ապահով զիծը՝ Դանուբը կ'կորսնցէր և ասով բաց ասպարէզ կը բացուէր իր հակառակորդներուն, ուզուած ատենը սուրալու ուղղակի Կ. Պոլիս:

Պուլկարներն իրենց նորահաստատ թագաւորութեան տիրանալէ քիչ յետոյ, շատ աւելի աղիտաբեր պիտի ըլլային Յունաց, եթէ Պուլկարաց թագուհին զերի ինկած չըլլար բախտին մէկ կատակովն իրենց ձեռքը: Այս արարողան պատճառ եղաւ որ 1185ին զինադադար մը կնքուի և թշնամու գիւնները դադրին: Սակայն 1190ին վերստին պատերազմն սկսաւ: Իսահակ Պուլկարներէն յաղթուեցաւ: Վառնա, Անխիալոս, Նիշ և ուրիշ քանի մը քաղաքներ Պուլկարաց տիրապետութեան ենթարկուեցան:

1193ին Իսահակ Սերպերուն յալթելէ յետոյ, յաշորդ տարին ալ ուղեց Պուլկարներն ընկճելու կրկին փորձ մ'ընել, բայց Պուլկարները, Վլախներն և կուժանները 1194ին Արկատուպոլսոյ մօտ մեծ հարուած մը տուին իրեն: Անոր վրէժը լուծելու համար, 1195ին զարձեալ մեծ պատրաստութեամբ Պուլկարներուն զէմ արշաւելու կը պատրաստուէր, երբ գահընկեց եղաւ (1195 Ապրիլ 1):

Իր յաշորդը՝ Ալէքսիոս Գ. (1195—1203) Պուլկարաց առաջարկած ամօթալի պայմաններով խաղաղութիւնը ձեռք բերելու չհամարձակեցաւ, սակայն կըռիւն ալ սաստիկութեամբ չչարունակեց:

Երկու Ասէններէն Յովհաննէս Ա. 1196ին Թրնովայի պալատին մէջ սպաննուեցաւ պալատական պաշտօնատարի մը ձեռքով, իսկ Կալօբեղեր միայնակ շարունակեց իր իշխանութիւնը մինչև 1197: Իր մահուանէն յետոյ Պուլկալ — Վլախ նոր պետութեան Չար եղաւ Գալոժան (1197—1207), որ իր խորամանկութեան, անգթութեան և անողորմ խստութեան միացնելով քաղաքական մեծ ընդունակութիւնը, Յունաց համար պարզապէս պատուհաս մը դարձաւ, ինչպէս երբեմն Վասիլ Բ. Պուլկարսպան եղած էր Պուլկարաց համար:

Գալոժանի իշխանութեան ատեն Մակեդոնիոյ Պուլկարներն ալ ապստամբեցան, իրենց զլուխն ունենալով Տոպրամիր Ստրէզ անուն Պուլկար ցեղապետը: Ալէքսիոս Գ. կայրն անոր կնութեան տալով իր ազգականներէն մին խաղաղութիւնը գնեց, վասն զի չկրցաւ զսպել ապստամբական շարժումը:

Բիւզանդական կայսրութեան մէջ պատած ներքին

դաւադրութիւններն և զօրքերուն դրուժան վերաբերմունքը վերջապէս ստիպեցին Ալէքսիոս Գ. կայսրն որ խաղաղութիւն կնքէ Պուլկարիոյ հետ, ամենանուաստեցուցիչ պայմաններով: Կնքուած խաղաղութեան համաձայն Պուլկարաց տիրապետութեան պիտի ենթարկուէր Պելկրատէն մ. Ն. և Աւ. ծով և Վարտար սարածուած ընդարձակ երկիրը:

Գալոժան վարպետ զիւանագիտութեամբ, երկարատե բանակցութիւններէ յետոյ Հոսմի հետ միութիւն կնքեց, այսինքն խոստացաւ ընդունիլ Պապին գերագահութիւնը: Այս խոստումն անկեղծ չէր, այլ պարզապէս իր իշխանութիւնը Եւրոպայի նուիրողորմել տալու ձեռնարկ մը: Իննովկենտիոս Գ. Պապը խաբուած Գալոժանի խոստումէն, Լէօ կարաինայը Պուլկարիա զրկեց իբր նուիրակ: Կարտինայը Քարսեղ անուն եկեղեցականը Պուլկարիոյ արքեպիսկոպոս կարգեց, և յետոյ 1204 Նոյմ 8ին, Գալոժանը հանդիսաւորապէս Թշնո:լայի մէջ Պուլկարաց թագաւոր օծեց:

Սաչակրութեանց հետեանքով երբ Լատիններն և կան տիրապետեցին Կ. Պոլսոյ և հոն հաստատեցին լատին կայսրութիւն մը (1204), Գալոժան բարեկամաբար վարուեցաւ անոնց հետ, իր գոյութիւնը պահելու համար: Ինչպի' Հոսմ ցոյց տուած հալուումն ալ արդէն այս տեսակէտով նախզգուշութիւն մ'էր և ոչ ուրիշ բան: Սակայն լատիններն իր բարեկամութիւնը մերժեցին, և ծաղրեցին զինքը: Գոլոժան մտադրեց վրէժ լուծել: Առիթը չուտով ներկայացաւ: Թումանիոյ Յոյները մոլեռանդութեամբ կ'ատէին Վատինները, այնքան սաստիկ որ նախտեծար հա-

մարեցին իրենց մէկ ուրիշ սոսկալի հակառակորդին՝ Պուլկարիոյ թաղաւորին միանալ, իրենց ատելութեան առարկան վանելու համար:

Գալոթան խոստացաւ օգնութեան հասնիլ պուլկարբոլոր զօրքովն և 10,000 կուճաններով: Յոյները Ռուճանիոյ մէջ սկսան շարժումը, Պուլկարներուն օգնութեամբ: Լատինները՝ ստիպելու համար որ Պուլկարներն ետ քաշուին՝ Աղբիսնուպոլիսն ետ աւին:

Գալոթան հասաւ և շարաչար յազթեց լատիններուն, և Պաղատին կայսրը նոյն իսկ գերի բռնեց ՝ Ռուճանիոյ մէջ Լատիններուն իշխանութիւնը վերջացաւ ու ջնջուեցաւ: Սակայն Յոյները Ռուճանիոյ մէջ ձեռք բերուած յաջողութիւնէն յետոյ դարձեալ Լատիններուն կողմը անցած ըլլալով, Գալոթան իբր պատիժ անխնայ Յոյները կոտորելու սկսաւ: Հիանալի քաղաքներ դրաւեց, բնակիչները կոտորեց և աւերակներու վերածեց: Քովանդակ Սակեղոնիակատարեալ անապատի մը վերածուեցաւ, ինչդ ու անդէն բնակիչներն ալ անդափոխեց Գանուբի եղբրքը: այսինքն Պուլկարիոյ խորերը, իր ցեղին մէջ ձուլելու համար: Իր միակ փափաքն էր Վասիլ Բ. ի գործած չարիքներուն յէժը լուծել, և ստանալ անոր «պուլկարոկա նոս» (պուլկարսպան) տիտղոսը չէզոքացնող «Հումէկտոնոս» (Հրեւոս. Կոտորող, զոր իբր պարծանք հրամայեց իրեն տալ: 1207ին մեռաւ Թեսաղոնիկէի առջև Պուլկարներու «մեծ ու խիստ բարեպաշտ» Չարը, որուն յիշատակը միշտ բարձր պահուած է պուլկար ժողովուրդին մէջ:

Իրեն յաջորդեց Ասէն Չար (1207—1218) մակաւնուանեալն «Ծեր», որուն իշխանութեան միջոցին,

բաժան բաժան ելած յունական կայսրութեան Եպիբոսի մասին վրայ իշխող Թէոթորոս Տուկաս Անգելոս կայսր իր անբութիւնը տարածելով Պուլկարիայէն կորզեց շատ մը քաղաքներ: 1222ին Թեսաղոնիկէի տիրելով իր ամօտն հոն փոխադրեց և Պաղատինի մէջ կազմեց պատկառելի ոյժ մը, ինչպէս Քոքը Ասիոյ մէջ կազմուած էր Նիկիոյ կայսրութիւնը:

Կայսրը պուլկարներուն վրայ շարունակ յարձակելով ընդարձակեց իր պետութիւնն և սկսաւ բոլոր պուլկար թեմերուն վրայ Յոյն եպիսկոպոսներ կարգել, հակառակ անոր որ ինքն Օխրիտայի Արքեպիսկոպոսէն օժուած էր: Մեծ դժուարութեամբ գաւառական եկեղեցական ժողովի մը մէջ, որուն կ'նախագահէր Օխրիտայի եպիսկոպոսը, — Գեմետրիոս Խոմատչանոս կարելի եղաւ համոզել Յոյն կղերն որ ընդունի Սլաւ ծագմամբ եպիսկոպոսներու կատարած ձեռնադրութիւնները, զորս օրինաւոր ձանչնալու կ'ըսկամակէին Յունական անհեռատեա և մոլեռանդ եկեղեցականներէն սմանք: Այս չափաւորութիւնն ունելի օգտակար էր քան խստասրտութիւնն որ կրնար զայրացնել հպատակները, որոնք օր մը կրնային դարձեա իրենց անխախտութիւնը ձեռք բերել, և իրենց կրած զրկանքը փոխարինել: Վտանգը Լատիններուն կողմէն էր և Օրթոտոքսները պէ՛տք էր միանային անոր դէմ, մինչ Նիկիոյ և Թեսաղոնիկէի կայսրերը նոյն իսկ իրարու համաձայն չէին և իրարու դեմ կոռուելու համար ալ կ'կարօտէին պուլկարներուն օժանդակութեան: Այսպէս Թեսաղոնիկէի կայսրն ստիպուեցաւ պուլկարաց օգնու-

Թիւնը խնդրել: Յովհաննէս Ասէն (1218-1244): «Ծեր» ի սորդին, որ խմաստուն և զթասիրա թագաւոր մ'էր. իրեն եղած զինակցութեան առաջարկն ընդունեց: Սակայն յետոյ երբ Կ. Պոլսոյ Լատին Ռոպերդ կայսրը մեռաւ (1228) և Բիւզանդիոնի օրհասական Լատինական կառավարութիւնն անչտիւտա Պաղատին Բ. ի համար իր խնամակալութիւնը խնդրեց զայն ալ ընդունեց: Լատինները իրենց գոյութիւնն ապահովելու համար պաշտանի կամ Կ. Պոլսոյ մէջ, ասկէ աւելի խիստցի կարգադրութիւն մը չէին կրնար ընել, վասն զի տեղացի ժողովուրդներու համակրութեանը կ'կարօտէին: և Յոյները սիրաշահնելու բնայայտ չունենալով, ոչ նուազ զօրաւոր պուլկարաց կ'ապաստանէին այս ձևով: Ասէնի խնամակալութիւնը մեծագոյն հարուածը պիտի ըլլար նաև Նիկիոյ և Թեսաղոնիկէի կայսրութիւններուն, որոնց հասարակաց Թշնամըն, Լատին Կ. Պոլսոյ կայսրութիւնը, անով պիտի մշտնջենաւորուէր: Սակայն այս գործը վիժեցաւ, անոր համար որ Լատին հոգևորականութիւնն ընդդիմացաւ և չթողուց որ կաթոլիկ պատուութեան պետին Օրթոտոքս խնամակալ կարգուի, հետևաբար Յովհաննէս Ասէնի խնամակալութիւնը մերժուեցաւ: Բայց իրեն առաջարկուած այս պաշտօնն ընդունելու համար ցոյց տրուած տրամադրութիւնն իսկ բաւական եղաւ անարեկելու Թեսաղոնիկէի կայսրն և իր կնքած դաշնակցութիւնը խզելով Յովհաննէս Ասէնի վրայ յարձակեցաւ:

Յովհաննէս Ասէն ըր բանակալը, — որուն անջնէն նիզովն մի ծարրս ա գուած կ'տարուէր խզուած գաշնակցութիւնը, — Լատինացի խոստմնադրութ կայսրն

և կանոնաւոր ճակատամարտ մը մղելով զայն գերբբունեց, Թեսաղոնիկէի կայսրութեան մեծագոյն մասը պուլկարներուն տիրապետութեան ենթարկուեցաւ: Յովհաննէս Ասէն Չար մեղմութեամբ և մարդասիրութեամբ վարուելով, սիրաշահեցաւ իր նոր հպատակները: Թեսաղոնիկէի և Եպիրոսի մէկ մասը շընորհեց գերբ բոնած Թէոթորոս կայսեր եղբօրը՝ Մանուէլը, որ իր փեսան էր՝ ամուսնացած ըլլալով իր ապօրէն աղջկանը՝ Մարիայի հետ:

Յովհաննէս Ասէն Չար իր այս յաջողութիւններով ընդարձակեց պուլկարներուն թագաւորութիւնը, կազմելով պետութիւն մը որ կ'աբաւուէր Ադրիանուպոլիսէն մինչև Տրաշ (Տիւրացոյց), Յունաց, Ալպանացոց և Սերպերուն երկիրները մէջը պարունակելով:

Լատինները, կղերին ազդեցութեամբ, մերժելով իր խնամակալութիւնը, շուտով իրենց անխորհրդութեան արդիւնքը վայելեցին: Յովհաննէս Ասէն 1234ին Նիկիոյ կայսեր հետ զինակցելով Կ. Պոլսոյ 1233ին յարձակեցաւ և 1233ին գրաւեց ու կործանեց վրայ յարձակեցաւ և 1233ին գրաւեց ու կործանեց վրայ յարձակեցաւ (Կէլիպոլու) ուր հաստատուած էին վենետիկցիք: Պուլկար և Յոյն արքունիքները խնանտիկցիք: Պուլկար և Յոյն արքունիքները խնամաւորութիւններով և այլ խոստումներով դաշնակցեցան և Գերմանոս Բ., Տիեզերական Պատրիարքը, միւս Պատրիարքներուն հետ համաձայնութեամբ, նուիրագործեց Պուլկար և Յոյն նոր զինակցութիւնը, Թըրնովայի Յովակիմ Արքեպիսկոպոսն հանդիսաւոր կերպով օծելով Պուլկարիոյ ինքնավար Եկեղեցոյն Պատրիարք: Երկու վեհապետներն յետոյ շարունակեցին Լատիններն արեւելքէն վանելու գործը, որ յաջ

Ղոզութեամբ յառաջ կ'տանէին՝ մի առ մի գրաւելով լատին տիրապետութեան և թարկեալ քաղաքները : Կ. Պոլսոյ գրաւումն ապահովուած էր, եթէ չուտով չլուծուէր պուլկարեյոյն դաշնադրութիւնը, մասնաւորապէս Յովհաննէս Ասէն Զարի մահէն յետոյ (1241) :

Նիկիոյ Յովհաննէս Ա. Կայսրը, որ յաջողած էր թեոսոսիկէի կայսրութեան երկիրները գրաւելու, օգտուելով ներքին կռիւներէ, Յովհաննէս Ասէնի յաջորդին մահէն օգտուելով, գրաւեց պուլկարական երկիրէն մաս մը, մասնաւորապէս ամբողջ Նիսիսային Մակեդոնիան (1246) : Միքայէլ Ասէն Զարը (1243—1257) հօրը վրէժը լուծելու համար Ռոտոպլոններուն և վերջն Մակեդոնիայի ամբոջները գրաւեց : Թէոդորոս Լասկարիս (1254—1258) Նիկիոյ կայսրը պատերազմը սկսաւ (1255), և փոփոխակի յաջողութիւններով երկու ասորի պատերազմելէ յետոյ Սերպերու Սղեֆան Ուրոշ Ա. թագւորին միջնորդութեամբը 1256ին խաղաղութիւնը կնքուեցաւ : 1257ին Միքայէլ Ասէն Զարը կ'մեռնի և կ'յաջորդէ Կոստանդին Սերպիայոյ Կոստանդին Սերպիայոյ Զար ամուսնանալով Թէոդորոս Լասկարիս Կայսեր Էրինէ աղջկան հետ Պուլկարաց և Յունաց միջև բարեկամական յարաբերութիւնները վերահաստատուեցան : Կոստանդին Զար թելադրուած իր կնոջմէն, որուն եղբայրը դաշնակից եղած էր Բուզանդիոնի մէջ, յարձակեցաւ Միքայէլ Պալէոլոկ Կայսեր վրայ, որ սակայն յաջողեցաւ Պուլկարիոյ դէպ ի սիրան յառաջանալ : Կոստանդին Զար Ռուսաստանի թաթարաց հետ գինացիցիով կատարուեցամբ յարձակեցաւ դէպ ի

Թրակիա, զոր կատարեալ սուրի և հուր՝ մատնեց և ամայացուց :

1272ին Կոստանդին Զարին կինը՝ Էյրինէ թագուհին մեռնելով, Պալէոլոկներու ցեղէն Մարիա իշխանուհին հետ ամուսնացաւ և պալէոլոկներուն հետ ալ բարեկամացան, իբր օժիտ ստանալով Յոյներէն գրաւուած պուլկարիոյ ծովեզերեայ քաղաքները :

Պուլկար պետութիւնը, սակայն, կորսնցուց իր կորեորութիւնը, վասն զի պալքան մէջ ժԳ. դարու վերջին քարորդին մէջ գերիշխան ուժ ըլլալու փառքը անցաւ Սերպերուն, որոնց Սղէֆան Ուրոշ (մեռած 1272) և Միլուտին (մեռած 1321) թագաւորները Պալքանի մէջ կազմակերպեցին պատկառելի պետութիւն մը : Պուլկարիոյ Կոստանդին Զարն ալ, իբր Սերպ, արդէն այդ գերիշխանութեան տակ կ'գանուէր : Պուլկարիոյ Զարերու հեղինակութիւնն այլ ևս կորսուած էր : Պալքանի մէջ պուլկարներն իրենց գոյութիւնը պաշտպանելու համար պարտաւորուած էին շարունակ կուռիլ մէկ կողմէն Բիւզանդեան կայսրութեան դէմ : Երբեմն նոյն իսկ զինակցեցան Յունաց հետ՝ Սերպերուն դէմ, հեռզհեռէ անոնց աճող ուժին դիմադրելու համար :

Այսպէս, 1328ի, պուլկարաց Միքայէլ Զարը խառնուեցաւ Բիւզանդիոնի մէջ պատանած քաղաքական կռիւի մը, ուր իր պաշտպանած կողմը պարտուեցաւ, վասն զի Անդրոնիկոս Գ., որուն հանդէպ խոստմնագանց գտնուած էր, յաջողեցաւ Բիւզանդիոնի գահը բարձր աւել : Անդրոնիկոս Գ. Պուլկարներու հետ քանի մը ընդհարումներ տնննալէ յետոյ խաղաղութիւն կնքեց և ազատ թողուց պուլկարներ

րն որ շարունակեն պայքարիլ Սերպերուն դէմ = 1330 Յուլիս 23ին, Սթէֆան Ուրոշ, Սերպիոյ թագաւորը, փառաւոր յաղթութիւն մը շահեցաւ պուլկարաց վրայ: Պուլկարիոյ Միքայէլ Չարը պատեքազմի դաշտին վրայ մեռաւ: Պուլկար պետութեան օրերն այլ ևս համրուած էին և Սերպիոյ թագաւորը կրնար ջնջել զայն, սակայն չըրաւ:

Պուլկարիոյ թագաւորութեան գահը բարձրացաւ Յովհաննէս Աւեքքսանդր Ասէն (1331—1365), որ ճանչնալով իր տկարութիւնը լաւագոյն համարեց Սերպերուն հետ բարեկամութեամբ վարուիլ, ուստի խընամութեամբ միացաւ Սերպիոյ թագաւորին՝ Ստեփան Տուչանի (1331—1355) հետ, որ իր հօր Ստեփան Ուրոշի յաջորդած էր, անոր դաւադրութեամբ մեռնելէն յետոյ: Սերպիոյ նոր թագաւորը՝ որ իրական հիմնադիրն էր սերպիական մեծ պետութեան, ծրագրած էր պայքանէն վանել Յոյներն և Լատինները, և կազմել Սլաւ քրիստոնեայ մեծ ու զօրաւոր պետութիւն մը, որ դէմ կանգնէր հեազհետէ յառաջացող Օսմ. Պետութեան: Եթէ չի կրցաւ իրազօրծել այս ծրագիրը իրովին, սակայն կրցաւ հիմնել Սերպիոյ պետութիւն մը և բոլորովին անշքացնել պուլկարներու դերը Պայքանի մէջ:

Սերպիոյ Տուչան թագաւոր արդէն իր տիրոջնութեան մէջ ունէր նաև Պուլկարիոյ թագաւորի տիրոջութիւնը, և կ'ներկայացնէր Պալքանի մէջ ամէնէն պատկառելի ոյժը: Պուլկարիա պահելով իր անկախութիւնը, կ'հնազանդէր Սերպիոյ թագաւորին, որուն մահը (1355) արեւելեան քրիստոնէութեան համար արդէտ մը եղաւ: Աւատականութեան և ցեղական ան-

ջատողակեան կեդրոնախոյս և կործանարար ձգտումները բաժան բաժան ըրին սերպիական թագաւորութեան փառաւոր շէնքը: Սերպերը, Ալպանացիներն ու Պուլկարները վերստին իրենք իրենց գլխուն մընացին:

Այսպէս քրիստոնեաները դատապարտելի կուրութեամբ մը երկպսոսակուելով ու տկարանալով, ճամբան կ'ընային Օսմ. տիրապետութեան որ շատ չըպիտի ուշանար, մանաւանդ որ հակառակ տիրող տագնապին, քրիստոնեայ կառավարութիւններ իրարու դէմ կ'պայքարէին շարունակ:

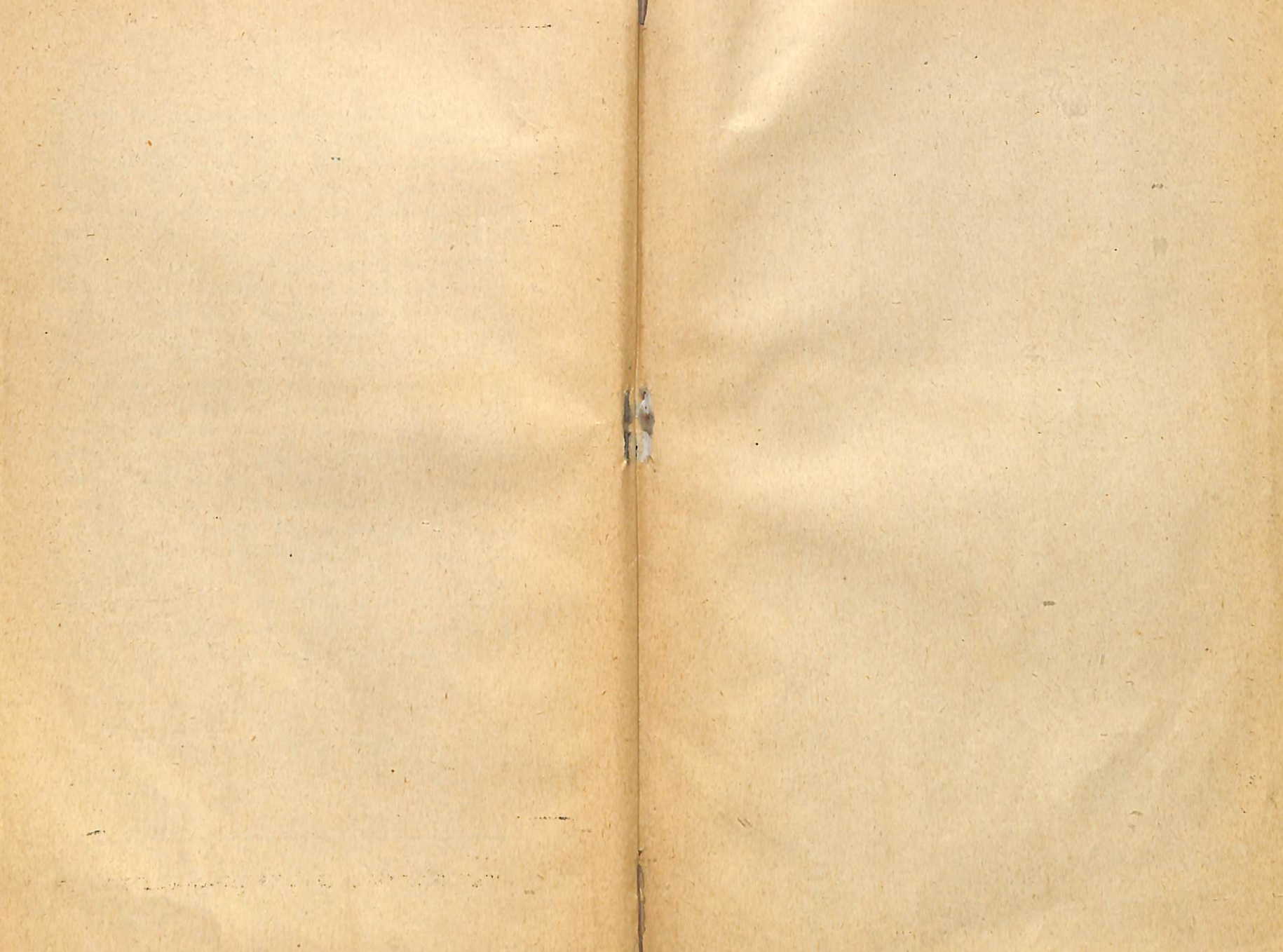
Այսպէս, Սրաման պուլկարիոյ Չար, 1365ին, Յունաց Յովհաննէս կայսրը, ի նպատակ անոր հալաւար կորդ Անդրոնիկոսի, գերի կ'ընէր և տեղի կուտար ուժասպառութիւն պատճառող կոխներու, որոնք հասարակաց թշնամիին յաջողութիւն ապահովէ ու կ'ծառայէին: Օսմանցիք հեազհետէ կ'յառաջանային Բուսնիի մէջ, և Բիւզանդիոնի ճակատագիրն իրենց ձեռքերուն մէջ ունէին, Բիւզանդիոն կայսրերու գահակալութիւնն իսկ իրենց հրամաններուն համաձայն կարգադրել տալով: Սուլթան Պայազիտ շարունակեց իր նախորդին Սլաւ պետութիւններն ընկճելու գործը: Արդէն, Սերպիա, Գոսովայի ճակատամարտին յետոյ (1389), նուաճուած էր, կ'մնար Պուլկարիան, որուն մայրաքաղաքը Թրնովա, երբեմն պուլկար Չարերու փառաւոր կայանը, գրաւուեցաւ և պուլկար թագաւորութեան վերջ տրուելով, երկիրն Օսմ. կայսրութեան կցուեցաւ (1396): Օսմ. Պետութեան տիրապետութեան առաջին հետեանքը իրեն մէկն եղաւ բազմաթիւ պուլկարներուն իսլա-

մացումը իսկ քրիստոնեայ մնացող Պուլկարներն Յոյն
կղզիքին և Կ. Պոլսոյ Յոյն Պատրիարքին իրաւասու-
թեան ենթարկուեցան մինչև 1870, երբ ձեռք բերին
առանձին Եկզարքութիւն ունենալու իրաւունք:

Պուլկարիւ ամուր կերպով մը պահուեցաւ Օսմ.
աիրապետութեան տակ, առանց ս և է խլրաման
փորձի: Ժէ. դարուն վերջերը, քանի մը հայրենա-
սէրներ, ինչպէս Սօֆրիմի, Բայիսի, Էն., սկսան աշ-
խատիլ վերակազմելու պուլկար ազգութիւնը գրա-
կան և կրօնական գործունէութեամբ մը: Իրենց
աշխատութիւններն արդունաւորուեցան՝ նաև գո-
յանալով պուլկար հաւատացեալներու ստուար բազ-
մութիւն մը, որ առանց բաժնուելու Օրթոտոքս Ե-
կեղեցիէն, կ'ուզէր ազատիլ Ֆէնէրի կղերականու-
թենէն և ազգային Եկեղեցոյ պաշտօնեաներն իրմէ
առնուած աեսնել: Ազգայնական շարժման այս հե-
տեանքը շուտով բեղմնաւորուեցաւ և ծնունդ տու-
աւ 1873, անկախութեան պատերազմին և արդի
Պուլկարիոյ կազմակերպութեան որուն մանրա հաս-
նութիւններն այնքան շատ յեղշկուեցան վերջերս
թէ՛ թագաւորութեան հռչակման և թէ՛ Ֆէրտինանա
թագաւորին այցելութեան առիթով որ աւելորդ կը
համարիմ իմ կողմէս վերստին կրկնել զանոնք:

Վ Ե Բ Զ

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԳԻՐԱՆԱԿ
ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
7/11-1922
ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԳԻՐԱՆԱԿ

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0422749

85758

Վ Ի Բ Ա Խ Ո Ւ Ն Ք

Լրատիւ Ազգային և Քաղաքային

ԿԸ ՀՐԱՏՆԵՐԱԿՈՒԻ ԾԱՐԱԹ ՕՐԵՐ

Թերթը բոլորովին անկողմնակալ և զուտ ազ-
նային ուղղութեան մը կը նեակի և այս սգ ով գը-
տութիւններ մեայն կը նիւրնդայէ:

Բաժնեզիւր արտասովորութի հաւար
տարեյակն 10 ֆր վեցամսեայ 5 ֆր
ՀԱՄԱՆՔ

Réduction du journal „Iravounk“ VARNA

Ծ Ա Խ Ո Ւ Ք Գ Ր Ք Ե Ր

- ԹԻՒՊԱՐՏԸ Ա. հասոր (Բ. Տպագր.) 1.20 ֆր.
- » Բ. » (432 երես) 2.80 ֆր.
- ԵԶՆՏ ԵՐԳԱՐԱՆ 1. ֆր.
- ԿԱՐԻՊ ԱԽՆԷ՞՞ Իրական հայ կեանքէ 1. ֆր.
- ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՑ (Արիւարեանի) 1. ֆր.

ՊՈՒԼԿԱՐԱՑ ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆԸ 50 ա.